

térve a Szovjetunióba, a Nagy Honvéd Házorúban az első hónaptól kezdve harcolt, mint a Medvegyev ezredes vezette Cseka-partizánosztag katonai felderítője. 1943-ban a 3. Ukrán Front felderítő osztályához vezényelték.

A háború alatt nemcsak Magyarországon és Csehszlovákiában végzett felderítést — mint ahogy Visszaemlékezéseim c. könyvében leírta —, hanem Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Ausztria területén is. A háború végén a Közép hadseregcsoport operatív osztályának vezetője lett. Több más elismerés mellett kétszer tüntették ki a Lenin-renddel. Magyar, illetve szovjet film is készült róla; Alba Regia és Szaljut Maria címen. Visszaemlékezései az olvasót az 1944—45-ös esztendőkre vezetik vissza. A mű két részre tagolódik, az első részben két fontosabb magyarországi akcióról, az „Alba Regia”, vagyis Székesfehérvár 1945. március 23-i végleges felszabadítását megelőző felderítő munkáról és a „Balaton”, a Dunántúl nyugati részéért folytatott harc alatti hírszerzésről számol be.

Marija Fortuszt, aki az akciók megszerzésével hatalmas munkát végzett, feladata elvégzéséhez magyar emberek segítettek hozzá. Közöttük volt Hornyánszki doktor, aki Székesfehérváron feleségével együtt egy szovjet rádióslányt bújtatott (Alba Regia akció) és Demeter Gábor a Vörös Hadsereghez átállt magyar főhadnagy, aki társával a Dunántúlon visszavonuló német és magyar csapatokról tájékoztatott (Balaton akció).

Könyvének ugyanebben a részében a szerző visszaemlékezik Budapest ostromára, Steinmetz Miklós парлаmenterre

és a német szupertankra vonatkozó iratok felkutatására a budai vár pincéjében.

Az író nem pusztán saját visszaemlékezéseire támaszkodott, hiszen pontosan, részletesen ábrázolja a magyarországi hadmozgásokat. Tanúi lehetünk többek között Paks bombázásának — a németek 1945 januári felmentési kísérletekor, és bemutatja a márciusi Seregélyes melletti csatát is.

A könyv második része Fortusz őrnagy csehszlovákiai munkájáról szól. A feladattal — egy föld alatti gyár felderítése a Szudéta-vidéken — Konyev marsall bízta meg. A kutatás megkezdése előtt Fortusz találkozott Klement Gottwalddal, a már felszabadított Csehszlovákia Kommunista Pártjának elnökével. Könyvének többi szereplőjéhez hasonlóan őt is lexikonyszerű pontossággal mutatja be.

Hitelesen ír a náci gyűjtőtáborok foglyainak német hadiüzemekben végzett munkájáról (Hanomag, Krupp, Messerschmitt).

Különös részletességgel foglalkozik a terezini gyűjtőtáborral, ahová a felszabadításkor szinte elsőnek érkezett. Munkája eredménnyel zárult, felderítette a Richard I. és II. német földalatti hadiüzemet.

Fortusz történetének szereplőivel évekkel a háború után is találkozott. Segítette, pártolta volt harcostársait. Többször tett Magyarországon látogatást, eközben Kádár Jánossal is találkozott.

Marija Fortusz műve olvashatóssága mellett értékes hadtörténeti dokumentum a második világháborúról a Vörös Hadseregről és Magyarország felszabadításáról.

Bellák Tamás

PENTTI AIRAS

DIE GESCHICHTLICHEN WERTUNGEN KRIEG UND FRIEDE VON FRIEDRICH DEM GROSSEN BIS ENGELS

Studia Historica Septentrionalia 1.

(Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, Rovaniemi, 1978. 620 o.)

A neves finn professzor jelen művében folytatta történelemfilozófiai elemzését az újkorral kapcsolatosan. Már 1963-ban nagy feltűnést keltett Turkuban megjelentetett „A vallásháborútól az osztályháborúig” című, ugyancsak német nyelvű munkája, amelyben az újkori ideológiák háborús célkitűzésének összehasonlító

vizsgálatára vállalkozott. Ennek mintegy folytatását jelenti az az összehasonlító elemzés, amely a háború és béke történelmi értékelésére vonatkozik az újkori eszmeáramlatokkal kapcsolatosan, és amely újabb könyvének a tárgya.

Elemzésébe az e kérdéskörben egy-egy ideológiai irányzat számára meghatározó

nézeteket publikált bölcselőket vonta be, így a felvilágosult abszolútizmus képviselőjeként a porosz II. (Nagy) Frigyes királyt (1712—1786, uralkodott 1740-től), a francia felvilágosodás két hullámának gondolkodójaként Charles de Sécondat baron de Montesquieu-t (1689—1755) és Jean-Jacques Rousseau-t (1712—1788), a nemzeti ébredés megtestesítőjeként a finn Johan Vilhelm Snellmant (1806—1861), a liberalizmus jellegzetes bölcselőjeként az angol Jeremy Benthamot (1748—1832) és a német Karl Wenzeslaw Rodecker von Rottecket (1775—1840), végül a tudományos szocializmus eszmerendszerének két megteremtőjét, Karl Marxot (1818—1883) és Friedrich Engelst (1820—1892).

A kötet szerkezete világos, könnyen áttekinthető. Egy-egy nagyobb fejezet önállóan vizsgálja az egy ideológiai irányzatot meghatározó bölcselő, illetve bölcselők nézeteit. Ezek a fejezetek azonos szempontok szerint épülnek fel, és a címben jelzethetnél sokkal többet nyújtanak. Minden egyes eszmeáramlattal kapcsolatban a szerző előbb a történelemlkép kialakulásáról, az értékrendszer jellemzőiről, az állammal kapcsolatos nézetekről szól, majd ezután elemzi a háború és béke történelmi értékeléséről vallott nézeteket, mégpedig az adott eszmerendszer meghatározottságában, végül bemutatja a hadsereggel és a hadviseléssel kapcsolatos álláspontot is. A kötetet záró fejezetben azután megkísérli, hogy kimutassa a közös vonásokat a háború és béke újkori megítélésében.

Nagy Frigyes eszmerendszerének hátteréről szólva azt emeli ki a szerző, hogy a vallásháborúk idején a belpolitika került a középpontba, legfontosabb értékékké az állam, az abszolút királyság vált. Ugyanis egyetlen tényezőként csak ez tudta az alattvalókat arra kényszeríteni, hogy egymás közt megtartsák a békét. Ugyanebben az időben a hit értékvesztése a természettudományos gondolkozást, a felvilágosodás eszmerendszerének megszületését eredményezte. Ez elméleti alapot jelenthetett az abszolútizmus számára. Ugyanakkor kész szervezetet bocsáthatott rendelkezésre az új eszmerendszer megvalósítására.

Az egymásra találás tette lehetővé a felvilágosult abszolútizmus megjelenését, amelynek legjelentősebb gondolkodója és képviselője a porosz uralkodó lett. A valóság pártatlan bölcséleti megismerésére törekedett, de pragmatizmusa ebben gátolta, így a múltat is saját helyzeté alapján ítélte meg. Államelve szerint a mindenféle szerencsétlenséget okozó szenvedélytől az értelem jegyében az uralkodó-

nak kell elvezetnie az alattvalókat, és számára a cselekvés felelőssége jelentősé teszi az etikai mérlegelést. A szenvedély és az értelem ellentétét látta a háború és béke ellentétében. Maga az értelem és a béke parancsát kívánja követni, és alattvalóit is erre nevelni, de ezeknek az értékeknek az érvényesítésére elfogadható, sőt célszerű eszköznek találta az erőszak alkalmazását is, amennyiben nem szabad emberekről volt szó.

Mivel a felvilágosodás eszméje terjesztésének nyilvánvaló módja számára a felvilágosult abszolút állam kiterjesztése volt, ez vezette el Nagy Frigyest a háborúk útjára. Bár sajnálta, hogy a háborúk egyéni szerencsétlenséget okoznak, mégis fontosabbnak és emberségesnek tartotta, hogy az értelmes rend eszméjének jegyében saját állama jogterületére vezessen el addig kívülmaradt egyéneket, különösen, ha azok nézete szerint történelmi jog alapján őt illető területeken éltek. Ennek a feladatnak a megoldására egyetlen eszköz volt képes, a hadsereg, ezért került ez nála fontos helyre. Értékrendszere központi tagja azonban mégis az állam volt. Az állam erősítése szempontjából is leghatásosabb eszköznek más, főleg eltérő értékrendszeren alapuló és így veszélyes államok területének elragadását tartotta. A külső szövetségek kötését és oldását, illetve újak kötését is mindig ennek rendelte alá. Megengedhetőnek tartott preventív háborút is. Akkor azonban a fegyveres küzdelem jogossága érdekében szükségességnek tartotta hangsúlyozni, hogy csupán védekeznek, mert egy támadás megelőzésére támad. Így saját háborúit igazságos háborúknak tekintette. De igazságos háborúknak minősítette nemcsak jogrendje védelme szemszögéből, hanem azért is, mert az államhatáron túl igazságtalanságot elszenvedőkön segít azzal, ha saját uralma alá vonja őket. Igazságtalan háborúknak a vallásháborúkat és a jogalap nélküli abszolutisztikus hódító háborúkat tartotta.

Értékrendszeréből fakadt etikája is, e szerint az egyén számára értelmes dolog az államhoz való tartozás és az államnak való szolgálat, és az állami köteleességek teljesítésével éri el a boldogságot. Az uralkodó népe első szolgája, akinek kötelességei irányítják életét. A patriotizmus is az államhoz kötött érték. Az állam és az ezzel azonosított haza megtestesítője az uralkodó volt, a hazaszeretet is iránta nyilvánult meg. Hazafias cselekedetnek az állam iránti köteleességteljesítést tekintette, az értékközösség igazi megtestesítőjének pedig a nemességet, ahová magát is sorolta. Ez a rend mozgósítja a többi társadalmi réteget, az értékirányzat megvalósítója pedig a hadsereg. En-

nek fegyelmen kell alapulnia, mert az egyes alattvalók nem érthetik meg az uralkodó célkitűzéseit. A fegyelem egyáltalán lehetővé tette a háború korlátok közé szorítását is. Így Nagy Frigyes meggyőződése szerint hadserege mindig értelmes és igazságos, vagyis szenvedélyektől mentes háborút vívott, amellyel a felvilágosult állam felvirágoztatását szolgálta, és egyúttal a béke megteremtésére is törekedett, amikor ellenségei leküzdésére indult.

A porosztól teljesen eltérő francia valóság vezette el Montesquieu-t a szerző nézete szerint ahhoz a mézethez, hogy az értelmes, igazságos társadalom megteremtése érdekében a történelem törvényszerűségeit kell kutatni. Ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a történelmi fejlődést elsődlegesen a természeti tényezők határozzák meg. Így számára a háború nemcsak történelmi, hanem természeti jelenség is volt. Az abszolút államban a király ellenpólusát a régi parlament nemességben találta meg, és elvetette az uralkodó által jónak minősített intézkedésrendszert. Bírálta a feudális nemességet is, hogy az adott állapot bekövetkezhetett, az új hivatalnoknemesség nézeteit pedig elvetette. Ugyanakkor, kora tételes vallásai ellen fordulva, a kereszténység közös vonásaira építve, új szabadságvallás mellett foglalt állást.

Montesquieu értékrendszereinek uralkodó tényezője a jog volt. Elméletében Isten a természetjog törvényeket mozgásba hozó első ok, jogszerű pedig az a rend, amely a természetjog törvényekhez igazított. E rend helyreállítására előtérbe helyezte a törvényszerűségek feltárását, a jog meghamisításának leleplezését. A jogszerű rendben a békeakarát az uralkodó, a háború a jogtalanság gyümölcse. A jog, mint természetjog törvény érvényesítésére, a békeállapot elérésére azonban elfogadhatónak vélte az önkényuralommal szemben az erőszakos eszközök alkalmazását is.

Az államról szólva érték tényezőnek minősítette a nemzeti sajátosságot, amely a környező természet, főleg a klíma hatására kifejlődött szokások, szenvedélyek, előítéletek összessége. Az egyes európai államokat vizsgálva az elképzeléseinek megfelelő jogrendet Angliában vélte megtalálni. A háborút társadalmi terméknek tekintette. Véleménye szerint a belső és külső béke megvalósításának akadálya egyaránt az egyeduralom volt. Ha az államot a jogeszmé szolgálatába állítják, és a nemzetközi kapcsolatokat is jogi úton rendezik, akkor ez kiküszöböli a háborús veszélyt. A jog megtestesítője, fenntartója és így a béke záloga az igaz-

ságszolgáltatás. A hazaszeretetet a jogállam megteremtése fogja majd kiváltani az emberekből.

A fenti nézetek alapján az egyes államformákat Montesquieu aszerint kategorizálta, hogy mennyire volt adott a lappangó háborús állapot. A demokráciát úgy képzelte el, hogy a nép uralkodik önmaga felett, maga alkotja a törvényt, nincs szükség kiválasztottakból álló népképviselőre sem, mert minden egyes egyénre az erény a jellemző, így biztosított a belső béke. Ha a szeretet nem egyesíti az állampolgárokat tökéletesen a közös törekvésekre, akkor az egyéni különérdekek miatt lappangó háborús veszély jelentkezik, és szükség van képviselőre, létrejön az arisztokratikus társadalmi rend. A rendet a kiválasztottak egysége biztosítja. E folyamat erőteljesebb megnyilatkozása elvezet a monarchiához, ahol a rend a becsvágyon és ebből fakadóan a becsületen alapszik. Szélsőséges megnyilatkozás esetén a despotizmus jelentkezik, ahol már teljesen hiányzik a jog és az önkéntesség, a rend alapja a félelem. Itt a belső béke már csak látszólagos, az önkénynek azonosan kiszolgáltatott állampolgárok forradalmakat robbantanak ki. Ez a folyamat kölcsönhatásban van azzal, hogy az állam megnagyobbodott. Demokratikus köztársaságként ugyanis csak kis államok létezhetek Montesquieu szerint, mivel a területi kiterjedéssel előtérbe kerülnek a különérdekek, vagyis a hódítás elvezet a demokráciától. Más oldalról megközelítve, az erőnövekedés gyengíti az államot, állandó veszéllyé teszi a polgárháborút. Ez ellen csak a törvényhozás, a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás elkülönítése segíthet, a hatalomnak ez a felosztása jelent megfelelő ellenőrt a nyers erők alkalmazása, egyáltalán az ellentétek harca ellen, miközben biztosított az értelem segítségével egyensúlyba hozott különérdekek elismerése is.

Áttérve Montesquieu-nek a háborúról vallott felfogására, Penti Airas kiemeli, hogy a háború jogát a természetjogból vezette le. Természetesnek és igazságosnak tartotta akár a jogrend védelmét, akár a jog terjesztését célzó támadást. Ugyancsak a természet oksági törvényéből levezetve, igazságosnak tartotta a hódítást is, amennyiben annak jogalapja a saját jólétről való gondoskodás szükségessége vagy a meghódított államban a jogtalanság állapotának felszámolása. Ezek szerint a nemzetközi jogot a fegyverek érvényesítik, és igazoltak számára korának gyarmatosító háborúi is. E szempontból nagyra becsülte a hadi erényeket. Mivel korában az állandó zsoldoshadsereg az uralkodó eszközévé

vált és állandó, súlyos adóterhet jelentett, a miliciarendszer megteremtését tartotta kívánatosnak. Természetes hadsereg ugyanis a nép fegyverfogásra alkalmas és kész része, amelyet a közös cél elérésére felfegyvereztek, így a hadsereg szelleme azonos a nép szellemével, és a nép jogakaratának az eszköze.

Rousseau koncepciójával kapcsolatosan a szerző elsőnek azt a vonást hangsúlyozza, hogy az állam alapvető értékének a szociális igazságosság megvalósítását tartotta, miközben az egyenjogúságot az azonos születés elvéből vezette le. Kora társadalmi berendezkedését így természetellenesnek minősítette, és a természetes emberi kapcsolatok helyreállítását tartotta elsődleges feladatnak. Ezt a természetes emberektől, a harmadik rendtől várta, amelyből maga is származott. Mivel pedig nézete szerint az egyszerű nép jobb a képzetnél, a nincstelen a vagyonsznál, a falusi a városinál, az alacsonyabb rendű a magas állásúnál, a természetet és jót olyan korban kereste, amikor még nem volt tudomány és művészet, tulajdon, város, szociális különbség. Az így meglelt őállapotot békésnek tartotta, mert a természetes önfenntartási ösztön mások segítségére készítetett, a szabadság törvénye uralkodott, az igaz és jó emberekből kerültek ki a vezetők. Ezzel szembeállította a későbbi korokat, amikor a gondolkodás rossz szándékok szült, a kultúra kisajátítási vágyra ösztönzött, a vagyon megjelénésével a harci kedv az elnyomás biztosítására ösztönzött, a földtulajdon terjeszkedési vágygal párosult, és állandósult az általános erőszak állapota. A kormányzás a gazdagok akaratának végrehajtója lett, ez az elnyomottakat állandó védekezésre kényszerítette, azonban eddig minden kísérletnél a jog szenvedett vereséget, mert az értelem az igazságtalansággal szövetségelt. Ilyen előzmények után a háborút a természetellenes, öncélúvá vált gazdasági tevékenységből vezette le.

Az igazságtalan társadalmi állapotból az igazságosba való eljutást Rousseau a természethez való visszatéréstől, az igazságos elosztástól, forradalmi szociális változástól várta. Az igazságos és így etikus cselekedet elérésére a nevelést kívánta előtérbe helyezni. A természetszerű törvényeknek az emberekre való alkalmazása akkor lehetővé válik, a személyben meglévő jogokat kivetítik az államra, és a nép természetes szerződéssel egybetartozó szövetséges állampolgárokból álló szabad közösséggé válik. A társadalmi szerződés érvényre juttatását forradalomtól várta. A közakarat érvényesítésére akkor pedig a nevelés mellett elfogadha-

tónak minősítette a fegyverek szavat is. Mivel pedig a társadalmi szerződés a közösség minden tagjának az egyenlősége mellett személye és vagyona biztosítéka is volt, véglegesen megszünteti a lappangó háborús állapotot, megteremti a békét.

A háború ezek szerint Rousseau-nál az igazságtalan társadalmi állapothoz tartozó érték volt, így minden korábbi háborút igazságtalannak minősített. A közakarat szempontjából pedig értelmetlennek is tartotta ezeket a háborúkat, mivel szerinte azok a fejedelmek pusztá hatalomvágyából és nagyravágyásából fakadtak. A háborút eszközként jelentő állandó zsoldoshadsereget szintén elítélően tárgyalt, miközben még a belső elnyomó funkciót is kiemelte. A társadalmi szerződés állapotát megteremtő forradalmi háborút azonban igazságosnak vélte, sőt az új állam számára szükséges terület megszerzésére irányuló támadó háborút is jogosnak és természetesenk ítélte. Az új államhoz kapcsolódó értékékként foglalkozott a hazafissággal, amelyet az emberi közösséghez való tartozás érzéséből vezetett le, és amelyet állandó tevékenységre ösztönzőként legfőbb erőnek jellemzett. Ebből következően a hadsereg is a hazafisság szellemében fogant, a közakarat végrehajtója, tudatosan cselekvők közössége. A hazafisság eltűnése a hanyatlás első nyilvánvaló jele. A történelmi ítélethozás az ilyen állam elleni hódító háború, amely vagy megújulásra ösztönzi, vagy meghódolásra kényszeríti. Ez a háború így az emberiség szempontjából igazságos jellegű. A jövőendő háborúját könnyű csapatok kisháborújaként képzelte el.

Snellman nézeteinek ismertetésére áttérve, Pentti Airas először azt hangsúlyozza, hogy azok kialakulásában döntő volt korának történelmi változása: Finnország a svéd birodalomról leválasztva orosz uralom alá került. Ez különösen a nyugati tengerparti városok polgárságát érintette súlyosan, amelyből Snellman származott. Ezért jelentősen hatott rá a finn nemzeti kultúra és az oroszellenes háború népi hagyománya. Így vált számára értékkezősséggé a nemzet. Ezzel kapcsolatosan az volt a nézete, hogy a nemzet szabad létezéséhez szükséges erőinek a kifejtése, a létezésért vívott harc pedig valódi, vagy lappangó háborút jelent. Ezeknek a háborúknak az eredménye vagy új nemzetek megszületése, vagy a más népből való feloldódással való nemzetné válás. Az eredménytől függetlenül jogosnak minősítette az egyenlőségnek a közös külső ellenség elleni háborúját.

Ugyanis a történelem logikájából fakadónak tekintette a nép belső fejlődése so-

rán jelentkező pártharcokat. Csak a nemzetjog ellen irányuló csoportjog érdekében való fellépést ábrázolta igazságtalannak és elvetendőnek. A nemzeti fejlődés szempontjából fontos értékek minősítette a nemzeti kultúrát, amelynek a letéteményesei a művelt emberek. A szociális kérdést egyszerűen képzettségi kérdésként kezelte, a képzettség terjesztésétől várta a szociális kérdés megoldását, az egyenjogúság és a nemzeti egység megvalósulását. Bár a békés fejlődést tartotta mérvadónak, nem vetette el a forradalom jogosságát, ha a törvény helyett az erőszak uralkodott. A gazdasági kérdés háttérbe szorult Snellmannnál, a gazdaságot az egyéni igények kielégítésével azonosította. Mivel ebből a szempontból a paraszt lelkiismerete volt tiszta, őt tekintette a nemzeti önállóság legbiztosabb védelmezőjének. A polgárságot külkapcsolatai révén kozmopolitizmusra hajlamosnak vélte. Ugyanígy kozmopolitizmushoz vezetőnek tartotta a vallásosságot.

Az állam Snellman felfogásában mint a nemzet ténykedési formája jelenik meg, a más népekkel való kapcsolattartás eszköze. Minden államformában a társadalmi szerződés egy fejlődési formáját látta. Véleménye szerint a jog az állampolgártól eredt, és megváltoztathatta, ha pedig az államvezetés ennek ellenszegült, fel-lephetett ellene. A nemzetszellemnek megfelelően a szociális államot tartotta, ahol az államérek, a haza jóléte és minden egyes társadalmi osztály java egybeesik. Ez az általános felvilágosultságot eredményező képzettség és az ebből fakadó általános erkölcsösség révén lesz biztosított, miközben az állam kormányzásában a nép egyre nagyobb része vesz részt. A kultúra azonban tökéletességre irányul, és ebbe beletartozik terjesztése is.

Az államok így a nemzetek vetélkedésének jegyében összeütközhetnek, sőt csak háborúk révén válik egy nemzet figyelemreméltó és tartós tényezővé. A háború ugyanis az egyedüli jogos döntés, hogy az emberi haladás szempontjából melyik nemzet az abszolút tehetségesebb. Igazságosnak azt a támadó háborút tartotta, amely győzelemmel végződött, ugyanis a jobban fejlett nemzet terjeszkedési törekvése a másik felébresztésével az általános emberit szolgálta. A hazafiság a nemzeti örökség szeretete, a nemzeti fejlődésre ösztönző akarat és cselekedet, ha az másokat is magával ragadó, akkor hősiesség. A hazafiság és a nemzetszellem igazi iskolája az általános hadkötelezettségen alapuló hadsereg.

A béke a nemzeteszme általánossá válásához kötött, akkor a nemzetek jogait nemzetközileg meghatározzák, egyenjo-

gúságukat, azonos jogaikat és lehetőségeiket általában elismerik. Így elkerülhetővé válnak a háborúk, és adottá válhat a béke. Vagyis a valódi béke a nemzeteszme diadala és a szabadság eredménye.

A liberális bölcseletről szólva, a szerző elsőként azt a tényt emeli ki, hogy a tekintély ellensúlyozására valamennyien az egyén szabadságát hangsúlyozzák, az egyént tekintik közösségalkotó értéktényezőnek. A szabadságfogalomban azonban már eltérések mutatkoznak. Bentham eszmerendszerének az alapja az embernek saját hasznára irányuló igénye, amelyet másokéval egyeztetve lehet realizálni. Rottecknél ezzel szemben a természeti törvényként érvényesülő, állandóan reformokat igénylő haladás az elsődleges. A haladás nála egyúttal fel-emelkedés is, a jogtalanság felszámolása, az ellentmondások kiegyenlítése, az azonos jogalanyú állampolgárok közti kapcsolatok, valamint az állampolgárok és az államhatalom közti viszonyok szabályozása. Bentham nem látta szükségesnek ezeket a szabályozásokat, szerinte elégséges az egyes emberek igényének egyeztetése.

Mindkettőn egyetértettek abban, hogy az általuk elképzelt ideális állapot egyúttal a békét is biztosítja. Adott ugyanis a szabadság, hogy az egyének helyesnek tekintett módon cselekedjenek, ez pedig egyúttal jogegyenlőséget teremt, és megakadályozza az egoizmus érvényesülését. Az ideális állapot megvalósítását az egyén jogaiért vívott felvilágosító és propagandaharccal, ennek eredményeként új törvények alkotásával, vagyis reformpolitikával képzelték el. A jogi szabályozást szükségesnek vélték, hiszen az egyén szabadságának határt szab a mások szabadsága, a szabadságok közti összecsapást így lehet elkerülni, és így biztosított a béke. Az általános szabadságon belül az egyének szabadságáról az államférfiaknak kell gondoskodniuk. Az egyes állampolgárok számára azonban elegendő, ha saját javukat követik, és ennek megfelelően igyekeznek akaratukat megvalósítani. Aki ennek a kötelességének nem tesz eleget, az a társadalom ellensége. Mivel pedig az egyén igénye a biztonságra törekvés, amelynek alapja a vagyon, a vagyontalan és az aszkéta a társadalom ellensége. Az azonos mértékű vagyonelosztás és a mind nagyobb biztonságra törekvés között is ellentmondás feszül. Ezt azonban feloldja, ha az egyének kölcsönösen az elérhető legnagyobb haszonra törekednek, és akkor még az állam beavatkozása is elkerülhető.

Erre a belátásra, az önmagán való uralkodásra és törekvéseinek saját meg-

szabta határ kitűzésére a magas szintű műveltséggel rendelkezők képesek, ezért fontos kérdés a képzettség szintjének emelése, lehetőleg az egyes ideológiák befolyását kiküszöbölő kötelező állami iskolai oktatás, de a közvéleményt befolyásoló egyéb eljárás révén is. A művelt állampolgárok annyi szabadságot és egyenlőséget kívánnak, amennyit békés és törvényes úton az állam biztosítani tud.

A jogállam ellensége azonban a liberálisok szerint a proletár-demokrata irányzat, mivel a szegények nem értik meg, hogy életükhöz szükségszerű a gazdaságok léte. A jog mögött ezért erőnek kell lennie, hogy a lázadásra hajlamosakat a közakarat erővel kényszerítthesse a törvények megtartására. Bár a külkapcsolatokat nemzetközi törvények megalakításával ugyancsak biztosítottak vélték, mégis szükségszerűnek látták, hogy készüljenek veszélyhelyzetre, és állandó hadsereget kívántak fenntartani, bár alacsony létszámon. A proletár-demokrata irányzat és a külső ellenség elleni háborút egyaránt igazságos, védelmi jellegűnek minősítették, még a preventív támadás esetén is. Igazságtalannak tartották ezzel szemben az abszolutizmus háborúit, a vallásháborúkat és a forradalmi szenvedélyből fakadó háborúkat. Az igazságos háború minden állampolgár érdekében álló, ezért valamennyiöknek egyaránt viselnie kell a terhét pénzügyi és védkötelezettségi téren egyaránt. Ez háború esetén milíciajellegű néphadsereget feltételez, amelynek a magja a kislétszámú állandó sereg, szelleme pedig a polgári erényekből táplálkozik, így képes megvédeni a jogot és szabadságot és helyreállítani a békeállapotot.

Pentti Airas végül a tudományos szocializmus eszmerendszerét vizsgálja. Már bevezetőben kiemeli, hogy az eddig tárgyalattól eltérően viszonylag egységes eszmerendszerről van szó. Ennek uralkodó értéktényezője az elnyomók és elnyomottak dualizmusa. Az elnyomás tapasztalása, az ettől való szabadulás igénye állandó, ezért fontos helyet foglal el a harc, sőt a politika közvetlen folytatását jelentő háború is. De másrészt a háború, mint a többlettermelés és annak kisajátítása következményeként létrejött osztályellenomás velejárója is jelen van.

Mivel a proletariátus a tulajdonviszonyok és termelési viszonyok ellentmondásának kiküszöbölése érdekében a tudomány segítségével egy utolsó háborúra készült, fontos volt a korábbi háborúk elemzése Marx és Engels számára. Kora háborúit is ilyen szempontból elemezte ez a két gondolkodó, és ítéleteiket is a szocialista forradalom szempontja hatá-

rozta meg. Így a krími háborútól Oroszország vereségét, a túlhaladott abszolutizmus bukását várták. A nemzeti kérdést ugyancsak a szocialista stratégia alapján mérlegelték. Rendkívül pozitívan értékelték 1848/49-ben a magyar szabadságharcot, míg élesen elítélték az osztrák abszolutizmust támogató sláv nemzeti mozgalmakat. Ebből fakadóan nem alakulhatott ki egységes állásfoglalásuk a nemzeti hazafiság értékével kapcsolatban. A szocialista hazafiságot pedig nem fogalmazták meg. Az állam ugyanis nézetük szerint az osztálytársadalmakkal együtt eltűnik. Addig a proletariátus szűkebb hazája a szocializmus megteremtéséért küzdő párt, az iránt viselkedik vonzódással, odaadással.

Marx szerint a tudományfejlesztéssel és az abszurditásig vitt osztályharccal a burzsoázia eljuttatta a társadalmat a küzdelem végső szakaszába. A proletariátus ellen szövetkezett még legyőzött ellenségével, a nemességgel is. A proletariátus az igazságos történelmi ítélet szélsőséges megnyilatkozására, a világforradalomra készül. Engels elemzése kimutatta, hogy a proletárhadsereg erkölcsi fölényben lesz, és új hadvezetési elveken fog alapulni. A világforradalom a tudományos szocializmus bölcselői szerint szükségszerűen bekövetkezik, mert a burzsoázia által kifejlesztett termelőerők annyira megszapordtak, hogy nem képesek feletlenül uralkodni, és ugyanakkor olyan erkölcsstelen gátlástalansággal élvez mások nyomora révén mértéktelen anyagi javakat, hogy az elviselhetetlen a proletariátus számára. A döntő harcra készülődés során meg kell teremteni a proletariátus egységét, majd munkáshadsereggé kell szervezni, miközben a legközelebbi célokért is politikailag szervezeten kell fellépni. A szocialista értékközösség, a harci szervezet a párt, amelyet a politikai hatalom megszervezésére törekedve, a kiválasztottakból és a vezetésre elhivatottakból nemzeti egységekben, de nemzetközi méretben kell létrehozni. A forradalom előkészítése idején a burzsoázia minden támadását sztrájkokkal, szabotázssal, politikai akciókkal vissza kell verni. A forradalom ideje akkor jön el, ha a helyzet a végsőikig kiéleződött, és a proletariátus kész az utolsó összecsapásra. Mivel a burzsoázián belül ellentétek is a végsőikig kiéleződtek, Marx kezdetben ezt egy világháború következményének tartotta, később Engelszel együtt az osztályharc végsőikig fokozódásától várta. Marx és Engels megkülönböztette az igazságos és igazságtalan háborút. Előblinek az osztályküzdelmet és a nemzeti önvédelmet, míg utóbbinak a hódítást és a hódítás megtartásáért vívott küzdelmet

minősítették. Vizsgálták az egyes hadseregeket, és felismerték, hogy a hadsereg igazodik az uralkodó társadalmi osztály igényéhez, a háború pedig a mindenkori termelési szint függvénye. A fejlődés utolsó fokát jelentő általános hadkötelezettséget üdvözölték, mert a proletariátus is elsajátíthatja a fegyveres küzdelem sajátosságait. A szocializmusban azonban a milíciát tartották célszerűnek. A burzsoázia elleni forradalmi háborúban minden eszközt és eljárást elfogadhatónak tartottak. Engels különösen sokat foglalkozott a gerillahadviseléssel. Ezzel kapcsolatosan elemezte, milyen személyiségjegyek tesznek valakit vezető egyéniséggé. A csapatszellemmel kapcsolatosan kiemelte, hogy nem elegendő, ha a forradalmi hadsereg tagjai ismerik a háborús célkitűzéseket, ezt magukénak kell tekinteniök, és készen kell állniök, hogy akár életük feláldozása árán is kivívják a győzelmet. Ebbe az irányba hat a közös kiképzés és a hadihelyzetre vonatkozó állandó, őszinte tájékoztatás.

Ami a békét illeti, a tudományos szocializmus megteremtői elkerülhetetlennek látták az osztály nélküli társadalom megteremtését megelőző végső küzdelmet, majd a proletárdiktatúra kényszerét a legyőzöttekkel szemben. Igazi békét csak ezt követően, a szocializmus végleges diadalától, az osztály nélküli társadalomtól vártak. Ezért elvetették a polgári pacifizmust.

Összegző fejezetében a szerző kiemeli, hogy az újkori eszmeáramlatok a háborús célok és háborús okok vizsgálatakor óhatatlanul történelmi jelenségekbe ütköztek, amelyek erős akaratreakciókat váltottak ki, ezek pedig a közös értékítélet alapján egy-egy, az emberi tetteknek meghatározott célt adó, vezető egyéniség körüli történelmi egységekké egyesültek. Ezek az értékörök mind magukat tekintették az emberi élet tulajdonképpeni történelmi alapjának. Valamennyinél az értékalap reálisan kimutatható igényekből származott, jellegzetességük pedig az adott történelmi helyzetet tükrözte, és ez a jellegzetesség határozta meg az érték-irányzat fejlődési logikáját. Az értékörök egyesítő lényeges tényezővé az együttesen elismert elvek és normák rendszere

vált, ez tudta érzelmi töltésként aktivizálni az állam kisajátítására. Ennek folyamán az értékör saját belső törvényeit kiterjesztette az összes állampolgárra, amely számukra ugyanúgy kényszerként jelentkezett, mint volt az értékör tagjai számára a korábbi állami törvényrendszer. Minden értékörösség a természetjogot és a szabadságot hirdette, egyúttal hadat üzent az uralkodó értékcsoporthoz, és így megnőtt számára a háború szerepe. Két értékörösség harca a főérték súlyának növekedéséhez, a többi érték alárendelődéséhez, ennek tükröződéséül hatalmi koncentrációhoz vezetett. A belső harc megvívása után minden érték-irányzat kifelé vált terjeszkedővé. Az értékörösségek tagjai ugyanis az erő tárgyának érezték magukat, és a viszonyokat erőszakosan igyekeztek megvalósítani, miközben békeszándékukat nyilvánították ki, és a háborúért a felelősséget a szemben álló értékörösségre hárították. Ezt a háborút a saját oldalukról a jog megvalósítására való törekvésnek tekintették, és ennek elérésére toborozták a mozgósított értékörösségből hadsereget. Valamennyi itt tárgyalt értékörösség azt hirdette, hogy az általa folytatott küzdelem az utolsó háború, és győzelme a béke eljövételét eredményezi.

Miként ebből a rövid ismertetésből nyilvánvaló, Pentti Airas hatszáz oldalnál vastkosabb monográfiájában rendszeres áttekintést adott az újkori eszmeáramlatokról a háború és béke kérdésének történelmi szempontú egykori tárgyalása alapján. Elemzéseit, összehasonlításait a kívülálló, pontosabban a valamennyi irányzat fölött álló tudós tárgyilagosságával rögzítette, az értékelő ítéletektől mindvégig gondosan tartózkodott. A következtetések levonását az olvasóra bízta. Azonban így is rendkívüli teljesítményt végzett el, amikor e művével a felvilágosult abszolutizmus, a francia felvilágosodás, a nacionalizmus, a liberalizmus és a tudományos szocializmus óriási irodalmában a háború és béke történelmi értékelésével kapcsolatosan tükröződő nézeteket közvetítette a mai olvasónak. Ennél többre ezúttal a recenzens sem vállalkozhatott.

Zachar József